

MEHMET ÂKİF'İN UFKU: BATI'NIN DOĞU POLİTİKASINA ERKEN BİR BAKIŞ

Elif TÜRKER*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanı'yla resmîyet kazanan "Batılılaşma" politikasının dönemin aydınları nezdinde çeşitli yansımaları olmuştur. Daha çok eleştirel bir nitelik taşıyan bu yansımalar, genellikle Batı'nın Doğu üzerindeki "ötekileştirici" tavrına yöneliktir fakat sistemli ve planlı bir eyleme dönüştürülemediğinden umulan etkiyi gösterememiştir. Etraflıca kavradığı sorunu yalnızca eleştirmekle yetinmeyerek çözüm önerisi sunması bakımından çağdaşlarından ayrılan isim ise Mehmet Âkif'tir. "İstiklâl Marşı" şairi gerek şiirlerinde gerekse makale ve vaazlarında hem sorunu tespit eder hem de önerilerini dile getirerek halkı uyarır. Mehmet Âkif, kendinden önceki aydınların itirazlarının neden etkisiz kaldığının farkında olduğu gibi fazladan Batı'nın -Edward Said'in sorunsallaştırarak "Şarkiyatçılık" adını vereceği- Doğu politikasını çözmüş ve bu politikayla nasıl mücadele edilebileceği yönündeki görüşlerini anlatmıştır. Bu açıdan bakıldığında ülkenin bağımsızlığında oynadığı sessiz ama etkili rol hesaba katılınca Mehmet Âkif'in, "İstiklâl Marşı"nı yazmasının, bir başka anlamı daha ortaya çıkar. Bu çalışmada, Mehmet Âkif'in şiirlerinde, makale ve vaazlarında Avrupa'nın Doğu politikası bağlamında Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini, Edward Said'den de önce nasıl isabetle tespit ettiği serimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Âkif Ersoy, Şarkiyatçılık, Edward Said, Batılılaşma, Doğu politikası.

MEHMET ÂKİF'S HORIZON: AN EARLY VIEW OF WEST'S EASTERN POLICY

ABSTRACT

The "Westernization" policy formalized by the Ottoman Empire through the Tanzimat Decree (Tanzimat Fermanı) had various reflections among the era's intellectuals. These reflections, mostly of a critical nature, were often directed towards the "othering" attitude of the West towards the East. However, since they couldn't be transformed into a systematic and planned action plan, they failed to achieve the desired impact. Mehmet Âkif's distinctiveness among his contemporaries lies in his ability to not only grasp the problem comprehensively but also provide solutions instead of merely criticizing. Mehmet Âkif, the poet of the "National Anthem" not only identifies the issue in his poems, articles, and sermons but also presents his recommendations, thereby warning the public. Mehmet Âkif was well aware of why the objections made by intellectuals before him remained ineffective. Furthermore, he went beyond this awareness and comprehensively understood the Western policy towards the East, which Edward Said later coined as "Orientalism". He explained his perspectives on how to confront this policy. From this standpoint, when considering the subdued yet influential role he played in the country's independence, writing the "National Anthem" gains an additional layer of meaning. This study delves into how Mehmet Âkif accurately pinpointed the impact of Europe's Eastern policy on the Ottoman Empire in his poems, articles, and sermons, preceding Edward Said's work on Orientalism.

Keywords: Mehmet Âkif Ersoy, Orientalism, Edward Said, Westernization, Eastern Policy.

GİRİŞ: Mehmet Âkif'in Mücadele Serüveni

"İstiklâl Marşı" şairi Mehmet Âkif, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Sırat-ı Müstakim* dergisinde aktif olarak yayın hayatına girmiştir. Daha sonra *Sebilürreşat* adını alacak dergide her hafta şiirleri, edebi ya da dinî yazılarıyla yer alır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan Âkif, cemiyetin baskıcı yönetiminden rahatsız olduğu için ayrılır ve cemiyeti eleştiren yazılar kaleme alır. Özellikle Balkan Savaşlarının kaybedilmesi üzerine *Hakkın Sesleri* adlı kitabında toplayacağı şiirlerinde, söz konusu savaşın yarattığı yıkımı anlatmasının yanında aynı dönemde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti üyesi olarak Beyazıt, Fatih, Süleymaniye gibi camilerde vaazlar vererek savaşın halk üzerindeki psikolojik etkisini azaltmaya çalışmıştır. 1914 yılında, Harbiye Nezaretine bağlı Teşkilat-ı Mahsusa adlı kuruluşun görevlendirmesiyle Berlin'e gider. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mesafeli olmasına rağmen bu görevi milli bir mesele olarak gören Âkif, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düşen Müslüman askerlerini Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğuna ikna etmekle görevlendirilmiştir. "Bu vesileyle, kitaplardan tanıdığı ve bazı bakımlardan

* Dr. Öğretim Üyesi, Doğuş Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eturker@dogus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0066-657X
Araştırma Makalesi Sayfa Sayısı: 671-681
Makale Geliş Tarihi:16.06.2023 Makale Kabul Tarihi:10.09.2023 Makale Yayın Tarihi:30.09.2023

hayranı olduğu Batı medeniyetini yakından görme ve tanıma imkânı bulan Mehmet Âkif üzerinde bu seyahatin büyük etkisi olmuştur” (Gökçek, 2013: 12). Berlin’de gördükleri, Mehmet Âkif’in Batı’ya dair algısını somutlaştırmış ve bundan sonrasında, Avrupalı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki planlarını daha açık bir şekilde görebilmesini sağlamıştır.

1920’de Ankara’ya giderek Millî Mücadele’ye katılır Mehmet Âkif. Hacı Bayram Camii’nde verdiği vaazla mücadelenin desteklenmesi gerektiği yönünde halkı bilgilendirir. Burdur milletvekili olduğu sırada da Eskişehir, Burdur, Antalya, Afyon, Konya, Kastamonu gibi şehirlerde verdiği vaazlarla halkı mücadeleye katılmaya ikna eder. Özellikle Kastamonu Nasrullah Camii’nde verdiği vaaz “askerin maneviyatını güçlendirmesi için cephelerde dağıtılmıştır. Bu vaaz metni ayrıca El-Cezire kumandanı Nihat Paşa tarafından Diyarbakır’da bastırılarak Elâzığ, Diyarbakır, Bitlis, Van gibi doğu vilayetlerinde halka ve cephelerde askerlere dağıtılmıştır” (Gökçek, 2013: 14). Bu vaazların bu kadar etkili olmasının altında yatan temel sebep, Âkif’in coşkun sesinin yanında meseleyi her boyutuyla görebilmesidir. Bu nedenle, 1920’de “İstiklal Marşı”nın meclisteki vekillerin oylarıyla kabul edilmesi bu açıdan da anlamlıdır ve Mehmet Âkif’in 1908’den beri sürdürdüğü mücadele faaliyeti Türkiye Cumhuriyeti için resmî bir vesika niteliği kazanmıştır.

1. Oryantalizmin Karşısında Osmanlı Aydını

Osmanlı İmparatorluğu’nun yolunun Avrupalı devletlerle hiç alışık olmadığı biçimde, yani güç dengesinin aleyhine değiştiği bir dönemde kesişmesi çeşitli sorunları da beraberinde getirir. Bu sorunlardan kurtulmak için geliştirmeye çalıştığı, “Batılılaşma” adı verilen siyasetin içeriğinde bir kabulleniş vardır: Batı’nın Doğu’ya üstünlüğünü kabulleniş. Öte taraftan da, onlara benzemeye çalışacaklarına dair Batı’ya bir söz vermektir. “Batılılaşma” ifadesi bu anlamları içermektedir. “Biz Batılı değiliz ve olmak istiyoruz, nasıl Batılı olunur” gibi düşünceleri barındırmasının yanında, “Biz de sizin gibi olacağız. Sizin gibi düşünüp, sizin gibi yaşayacağız” hevesi ve çabasını da taşır. Tanzimat Fermanı’yla resmîyet kazanan bu politika için Ahmet Hamdi Tanpınar şunları söyler: “[İ]mparatorluk, asırlar içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele hâlinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyor, onun değerlerini açıkça kabul ediyordu” (Tanpınar, 2017:137). Osmanlı gibi uzun süre kendi toprakları içindeki kültürlerden farklı kültürlerle meyletmemiş bir imparatorluğu, başka bir medeniyetin değerlerini kabul etmeye iten siyasetin arkasında yatan temel noktaları araştırdığımızda, oklar Batı’nın Doğu politikasını, bu politikanın bir inceleme alanı olarak ele alınmasıyla ortaya çıkan ismiyle “Şarkiyatçılık”ı gösterir.

“Batılılaşma” ile kimlik ve hatta var oluş biçimini değiştirmekten söz edildiği de açık olduğu için bu değişime karşı birtakım tepkilerin verilmiş olması da doğaldır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nda değişime tepki gösterenler ile değişimi destekleyenlerin aynı gruba mensup olması dikkat çekicidir. Osmanlı aydınları değişimi destekler çünkü gerekli olduğunu bilir; tepki gösterir çünkü değişimin kaçınılmazlığı iddiasında ve bu değişimi uygulama çalışmalarında Avrupa’nın / Batı’nın bilinçli saptırma girişiminin de farkındadırlar. Osmanlı aydınları, Avrupalı devletlerin gerçeklikten uzak Doğu algısına itiraz etmektedir.

Tanzimat neslinin Şinasi’den sonraki en güçlü ve imanlı sesi Namık Kemal “Avrupa Şark’ı Bilmez” başlıklı yazısıyla itirazını dile getiren ilk isimlerdendir. Bu yazıda Namık Kemal, Avrupa’nın Şark’a dair gerçek bir bilgisi olmadan birtakım iftiralar ve yanlış bilgiler üzerinden değerlendirmede bulunduğunu ve coğrafi olarak bu kadar yakınlarında olan bir devlete bu denli yabancı kalmış olmalarına dair şaşkınlığını ifade eder. Mesele bu yazıyla sınırlı kalmayacak gerek Namık Kemal gerekse de dönemin diğer aydınları Avrupa’nın Şark karşısındaki tutumunu eleştiren yazılar yazmaya devam edecektir. Nitekim Zeynep Çelik’in hazırladığı “Avrupa Şark’ı Bilmez” adlı derleme çalışmasında da görüleceği üzere, Osmanlı’nın

modernleşme döneminde Avrupa'nın Doğu tutumuna dair görüşler siyaset, sanat, kadın, mizah gibi çeşitli gruplar altında toplanabilecek kadar geniş boyutta tartışılmıştır. Çelik'in ifadesine göre:

Osmanlı-Türk entelektüellerinin Avrupa'nın oryantalist söylemine itirazı, temsil ediliş biçimlerine ve "ötekileştirilme"ye duydukları tepki üzerine kuruludur ki bu da ortak bir kimlik oluşturmak için çok sağlam bir temel değildir. Geç Osmanlı-erken Cumhuriyet tezlerinin içe kapalılığı, bir yüzyıl sonra Edward Said'in Orientalism'inin (Şarkiyatçılık) yarattığı büyük etkiyle karşılaştırıldığında çarpıcı bir tezat oluşturur; oysa Türkçe yayımlanmış bu erken dönem literatürde öne sürülen fikirler, Şarkiyatçılık'ın temel kuramlarıyla ortak noktalar taşımaktaydı. (Çelik, 2020:14)

Bu çalışmada ise, Zeynep Çelik'in hazırladığı derlemede yer almayan fakat gerek Osmanlı'daki kimlik krizinde gerekse de Millî Mücadele'de yazdıklarıyla ve halka ulaşma biçimiyle etkili olmuş Mehmet Âkif Ersoy'un Batı'nın Doğu politikası hakkındaki görüşleri ele alınmıştır.

2. Oryantalizmin Karşısında Mehmet Âkif

Zeynep Çelik'in de andığı gibi Edward Said'in Avrupa'nın Doğu politikasını araştırırken tespit edip sorunsallaştırdığı alan için kullanılan "Şarkiyatçılık", geç Osmanlı dönemi aydınlarının gayet bilinçli, fakat sistemli olmayan bir biçimde dile getirdikleri itirazlarıyla pek çok açıdan örtüşür. Osmanlı aydınının daha çok Avrupa'daki temsil biçimine bir itirazı vardır. Örneğin harem odalarının tasvirinden rahatsızdılar. Osmanlı kadınlarının bütün gün bir sedirde yan uzanmış keyif ve can sıkıntısı arasında günlerini geçirdikleri algısı doğru değildir ve İstanbul'a gelen Avrupalı seyyahların bu görüntüyü egzotik bir belgeseli canlı izleme fırsatı yakalamış gibi hevesle ve ısrarla görmek istemelerinden çok rahatsızlık duyarlar. Çünkü bu yaklaşım, başta doğru değildir; hem Osmanlı kadınlarının hayatı böyle değildir hem de Osmanlı'nın Batılı olmadığının altını kalın kalın çizmekte yani, Osmanlı Devleti'ni "öteki" ve "egzotik" konumuna yerleştirerek Batılı devletlerden biri sayılma arzusuna engel olmaktadır. Osmanlı entelijansiyası haklı itirazlarını dile getirmesine getirmiştir. Fakat bu itirazların kime ulaştığı sorusu yanıtsız kalmaya mahkûmdur. Bu noktada Mehmet Âkif'in tespitleri önemlidir:

Hâsılı itiraf edelim: İstanbul muharrirliği, gazeteciliği, kitapçılığı Osmanlı Türklerinin binde birine bile fâide dokundurmuyor; köylünün, işçinin, esnafın maişetine, hayatına, ahlâkına hâdim, duygusuna munis, terbiye-i ruhiye ve fikriyesine yararlı eser doğuramıyoruz; âsârımız küçük, gayetle küçük bir daire-i kariîn ile mahsurdur; tarih, hukuk ve siyasete dair yazılarımızdan millet; milletin ekseriyet-i azîmesi habersiz kalıyor; hürriyet, müsavat, adalet milletin kulağına ma'nâsız bir ses gibi geliyor; millet meşrutiyetle teyemmüm ediyor. (Ersay, 1987:228)

Mehmet Âkif'in gerek şiirlerinde gerekse de makalelerinde sıklıkla dile getirdiği bir eleştiridir bu: Osmanlı aydını halka ulaşmıyor. Dolayısıyla gaye edindiği bilinçlendirme çabası hedefine erişemiyor. Oysa Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı devletlerle eş bir konuma gelmek istiyorsa bu, kısıtlı bir zümreden çok kitlesel bir hareketle mümkün olabilir. İşte Mehmet Âkif bu bilinçle elindeki araçları kullanarak ulaşılabildiği kadar geniş kitlelere ulaşmaya çalışmıştır.

Âkif'in halkı ne açılardan bilinçlendirmeye çalıştığına dair pek çok çalışma vardır. Bu çalışmaların genel bir çerçevesi çıkarılmak istendiğinde Osmanlı kimliği oluşturma çabasındaki Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük, Turancılık gibi önerilerden İslâmcılık yani bir İslâm birliği oluşturma gayesinde kalemini kullandığı yorumları görülür. Bu yorumlar kuşkusuz doğrudur zira Mehmet Âkif bir İslâm birliği oluşturulmasından yanadır. Hatta denebilir ki, Fransızca "nation" sözcüğüne karşılık olarak "ümme't"ten üretilmiş "millet" sözcüğünü en bilinçli kullanan kişi Âkif'tir. Fakat önceki çalışmalarda değinilmemiş bir mevzu daha vardır. Mehmet Âkif, Edward Said'in sorunsallaştırmasından çok daha erken bir dönemde,

Avrupa'nın bir Batı sınırı çizip çizginin diğer tarafında kalan hakları "ötekileştirmesi"ni bir mesele olarak görmüştür. Yani Mehmet Âkif, siyasi ve sosyal boyutlarıyla Avrupa'nın Doğu politikasını anlamış ve halkı bu politikaya karşı uyarmıştır. Mehmet Âkif'in uyarılarının temelindeki gaye, Osmanlı halkını, yok olma ya da benliğini yitirme tehlikesine karşı bir millet tahayyülü ve kurgusu etrafında toplamaktır. Bu bağlamda kullandığı araçların dergi yazıları, şiirler ve vaazlar olması önemlidir. Gregory Jusdanis'in Barbara Harlow'dan aktardığı şu ifadeler Mehmet Âkif için de geçerlidir: "Bir şiir ya da roman aynı anda hem mücadelenin bir parçası hem de mücadelenin yürütüldüğü alandır" (Jusdanis,2015:32). Osmanlı entelijansiyesinin kısıtlı zümreye ulaştığı yolundaki eleştirilerinin temelinde bu görüş vardır: Aydınlar millet oluşturabilecek bir kitleye ulaşamadıkları için başarısızdır. Zeynep Çelik'in derlemesinde yer alan yazılar da kuşkusuz bir bilinç oluşturma amacı güdüyor fakat hiçbiri Mehmet Âkif'in yazıları kadar sistemli ve bilinçli bir yol izlememiştir.

Mehmet Âkif'in makaleleri, *Safahat*'ında yer alan şiirleri ve mücadele döneminde verdiği vaazları incelendiğinde Avrupa'nın Doğu politikasını aşama aşama nasıl keşfettiği görülür. 1920'de Kastamonu'daki Nasrullah Camii'nde verdiği vaazda diyor ki:

Öyle ya, gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa kamuoyu nakaratlarından başka bir şey işitmedik. İngiliz adaleti, Fransız hamiyeti, Alman dehası, İtalyan ilericiliği kulaklarımızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz tercümelerini okuduk; edebiyatları, hele edebiyatlarının ahlâkî, insanî, sosyal konuları pek hoşumuza gitti. Yazarların ahlâkî, insanî değerlerini eserleriyle ölçmeye kalkıştık. İşte bu karşılaştırmadan itibaren aldanmaya, hatadan hataya düşmeye başladık. Bu adamların sözleriyle özleri arasında asla münasebet, benzerlik olamayacağını bir türlü düşünemedik. İşte okuyan, yazarlarımızın çoğuna bulaşan bu yanlış düşünce, bu hata bir zamanlar bana da musallat oldu. Bereket versin ki yaşım ilerledi, tecrübem arttı. Özellikle Avrupa'yı, Asya'yı, Afrika'yı dolaşarak Avrupalı dediğimiz milletlerin esaret altına, tahakküm altına aldıkları zavallı insanlara karşı reva gördükleri zulmü, gadri, hakareti gözümüzle görünce artık aklımı başıma aldım. (Ersoy, 2011:455)

Edward Said de Mehmet Âkif'in bu sözlerini destekler tespitlerde bulunur. Gramsci'nin "hegemonya" adlandırmasından ilham alarak Avrupa'nın Doğu üzerinde kurmayı hedeflediği tahakküm için aynı ifadeyi kullanır ve der ki:

Şarkiyatçılığa [...] kalıcılığını, gücünü kazandıran hegemonyadır ya da daha çok, mevcut, işleyen kültürel hegemonyanın sonuçlarıdır. Şarkiyatçılık, Denys Hay'in Avrupa fikri dediği, tüm "o" Avrupalı olmayanlar karşısında "biz" Avrupalıların kimliğini belirleyen ortak düşünceye hiç de uzak değildir; dahası, Avrupa kültürünün en önemli bileşeninin, tam da bu kültürü -hem Avrupa'da hem Avrupa dışında- hegemonyacı kılan şey olduğu savlanabilir: Avrupalı olmayan halklarla, kültürlerle karşılaştırıldığında, Avrupalı kimliğinin diğerlerinden üstün olduğu fikri. Buna bir de, Avrupa'nın Şark'a ilişkin düşüncelerinin -Şark'ın geriliği karşısında Avrupa'nın üstünlüğünü yineleyip duran, daha bağımsız ya da daha kuşkucu bir düşünürün başka türlü düşünebileceği olasılığını çoğun umursamayan düşüncelerin- hegemonyası eklenir. (Said, 2017:17)

Görüldüğü üzere Mehmet Âkif, Avrupalıların üstünlüğünü kültürel hegemonya üzerinden kurduklarının farkındadır ve sömürgeleştirdikleri topraklardaki halklara uyguladıkları muameleyi gördüğünde durumun hiç de iyi niyetli olmadığını anlamıştır. Fakat yine kendisinin belirttiği üzere Avrupa'nın üstünlüğü fikrini bir zamanlar kabul etmiştir. 1911'de *Sirat-ı Müstakim*'de yayımlanmış şiirlerini kitap haline getirip *Safahat* adıyla yayımladığı eserindeki şiirlerde Âkif daha çok Şark'ı eleştiren hatta suçlayan bir tutum sergiler. *Birinci Safahat*'ta yer alan "Köse İmam" başlıklı şiirdeki,

Mürteci, nah kafa, bizler... Kerem et; hâli düşün!

Bu cehâlet yürümez; asra bakın: asr-ı ulûm!

Sâde hürriyeti ilân ile bir şey çıkmaz;

Fikr-i hürriyeti hazmettiniz halka biraz (Ersoy, 1973:130).

dizeleriyle Meşrutiyet'ten sonraki hamleler konusunda uyarıda bulunur. Hürriyet ilan edildiğine göre artık bilim ve düşünce yolunda ilerlemek gerektiğinin altını çizer. Âkif'in, bilime olan inancını hemen her şiirinde görmek mümkündür. Ona göre bir devlet ya da bir kavim kendini gerçekleştirmek istiyor, dünya sahnesinde bir yer almak istiyorsa bilimden kuvvet almalıdır. Bu bakımdan Avrupa'nın elde ettiği gücü bilimsel ilerlemelerinde görür ve fakat bu gelişmeyi kendilerinden güçsüz gördükleri halklar üstünde bir sömürge aracı olarak kullanmalarına itiraz eder. Öncesinde ise Mehmet Âkif'in pek çok şiirinde Doğu'nun kendini cahil bırakmasından yakınması dikkat çekici boyuttadır. Âkif'in bir zamanlar Avrupa'nın üstünlüğünü kabul edişi de Edward Said'e göre Batılı bir yaklaşımdır:

Şark hakkında yazan herkes, kendini Şark karşısında bir yerde konumlandırmak zorundadır; yazarın metnine tercüme edildiğinde, bu yer, benimsenen anlatı biçimini, kurulan yapı çeşi, metne yayılan imge, izlek, motif türlerini içerir -tüm bunlar, ölçüle biçile, tasarlanmış okura seslenme, Şark'ı çerçeveleme, son olarak da Şark'ı temsil etme ya da onun adına konuşma biçimlerini oluşturur. (Said, 2017:29-30)

Mehmet Âkif bir dönem, Batı'nın uygulamaya koyduğu değersizleştirme çabasının etkisiyle Şark'ın geri kalmışlığının altında yatan sebebin yalnız Şark'ın cehaletiyle açıklanabileceği görüşündedir. Fakat zamanla Avrupa'nın diğer devletlere uyguladığı politikayı öğrenecek ve niyetlerini açıkça okuyabilecektir. Yakın arkadaşlarından Eşref Edip'in anlattığına göre, İslâm birliğini Osmanlı toprakları altında toplamak için Asya'yı, Afrika'yı ve Rusya'yı gezip incelemelerde bulunan Abdürreşid İbrahim'le tanıştıktan ve ondan uzun geceler boyunca bu coğrafyalardaki halklar hakkında detaylı bilgiler edindikten sonra Âkif'in görüşleri tam olarak oluşmaya başlar. Yine Eşref Edip'in aktardığına göre *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-ı İslâmiyet* adlı eserin sahibi Abdürreşid İbrahim, "Süleymaniye Kürsüsünde" konuşan vaizdir ve Mehmet Âkif, Japonya'ya dair bilgileri onun ağzından aktarır.

Japonya, Nilüfer Göle'nin "Batılı olmayan ama modernliğin etki alanına girmiş toplumlara işaret ediyor" diye tanımladığı "Batı-dışı modernlik" kavramının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşılığıdır (Göle, 2007:60). Başta Mehmet Âkif olmak üzere pek çok aydın "Japon mucizesi" diye adlandırılan Japon modernleşmesini takdirle karşılamıştır. Hasan Aksal bu durumu şöyle özetler:

Japonya'nın 1905'te kazandığı Rus Savaşı'nın haberi, Türk düşüncesi için modernleşme konusunda yüzyıl boyu sönmeyecek bir ateş yakmış ve Doğu'nun bu yeni gücü, daha o tarihlerden itibaren büyük bir merak ve saygıyla izlenmiştir. Bahsettiğimiz ilgi ve takdir duygusu daha ilk günlerden itibaren o raddeye varmıştır ki, Mehmet Âkif Safahat'ında Japonlar hakkında adeta bir asr-ı saadet tasvirinde dahi bulunacaktır. (Aksal, 2012:84)

Mehmet Âkif'in Japonlar üzerinden çizdiği "asr-ı saadet" tasviri şudur:

Ulemâ var ki: huzurunda bugün Garp eğilir.

Hele hayran kalır insan yetişen gençlere de:

Bunların birçoğu tahsil eder İngiltere'de;

Sonra dindaşlarının ruhu olur, kalbi olur;

Çünkü azminden, ölüm çıksa da dönmez sokulur.

Öyle, maymun gibi, taklide özenmek bilmez;

Hiss-i milliyeti sağlamdır onun, eksilmez.

Garb'ın almışsa herif, ilmimi almış yalnız,

Bakıyorsunuz: eli san'atlı fakat, turnaksız! (Ersoy, 1973: 171).

Bu dizelerden anlaşılacağı üzere Mehmet Âkif, yine bilim üzerinden gelişmenin mümkün olduğunu göstermekte ve Japonların bilim dışında Avrupa'dan bir şey almadan, temelde kendi benliklerini koruduklarına dikkat çeker. Batılılaşma uğruna ne kendinden ne milli hislerinden ne de kültüründen ödün vermiştir Japonlar. Geri kaldığı nokta ilimse, ilmi almış ve o açığı kapatmaya çalışmıştır. Ahmet Çiğdem'in sözleriyle ifade edecek olursak,

Türkiye, Rusya, İran ve Japonya başka bir medeniyeti "tercüme edebilecek" bir tarihin sahipleridir ve bu nedenle Batılılaşmayı kendi var oluşlarını takviye edebilecek bir "vasıta" olarak değerlendirmelerini hep meşru saymışlardır. Bu meşruiyetin sağladığı, Batılı, Avrupalı, Fransız ya da İngiliz -gibi- olmayı isterken, kendisini her ne olarak kuruyorsa, o olarak kalmayı vaat eden bir başkalık talebidir. (Çiğdem 2007: 69)

Çiğdem'in belirttiği "meşruiyet" bir ideali içerir. Batılı olmayan toplumlar, Batı'daki özellikle de bilimdeki gelişmeleri almayı ve kendilerindeki eksikliği bu yolla gidermeyi hayal etmektedir. Fakat bu teorinin pratiğine bakıldığında, durumun farklı olduğu ve hatta neredeyse tam tersi, yani bilimden başka Batı'nın hemen her özelliğinin -ki onda da eksiklikler vardır- alındığı gözlenir. Mehmet Âkif'e göre, Çiğdem'in bahsettiği "takviye" Japonlar için mümkün olabilmiştir:

Medeniyet girebilmiş yalnız fenniyle...

O da sâhiplerinin lâhik olan izniyle.

Dikilip sâhile binlerce basiret, im'ân;

Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!

Garbın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;

Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür! (Ersoy, 1973: 170-171).

Osmanlı İmparatorluğu için Batılılaşma çabasının yarattığı kimlik krizi Japonlar için geçerli değildir. Ahmet Çiğdem'in sözünü ettiği takviyeyi Japonlar başarabilmiş fakat Osmanlılar başaramamıştır. Hemen belirtmekte fayda vardır ki, Hasan Aksal "Japon ve Türk Modernleşmelerinin Karşılaştırmalı Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme: Gerçekten 'Japon Mucizesi' vs. 'Türk Usûlü' mü?" başlıklı makalesinde "Japon mucizesi" diye adlandırılan bu durumun gerçekte bir karşılığı olmadığını ileri sürmektedir. Yani, başta Mehmet Âkif'in alkışladığı bu "Batı-dışı modernlik" Japonlar için hiç de sanıldığı gibi değildir. Fakat bu araştırmada üzerinde durulması gereken o dönemin koşullarındaki algının tekabül ettiği anlamlardır. Bu nedenle Mehmet Âkif'in söz konusu iki devlet arasındaki koşulların farklılığını bertaraf ederek Japonların örnek alınması gerektiği iddiasında olduğunu vurgulamak gerekir. Japonya'nın gerek coğrafi gerekse de kültürel konumu Osmanlı Devleti'ne oranla çok farklıdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti için durum Japonya'daki kadar kolay olmayacaktır. Zira Osmanlı'nın bir imparatorluk olması sebebiyle çok çeşitli etnik grupları bünyesinde barındırmasından ortaya çıkan kimlik krizi ve ardından da kritik coğrafi konumu işleri, Japonlara oranla Osmanlı için daha çetrefil bir hale getirir. Bu nedenle Avrupa, Osmanlı modernleşmesini çok daha rahatlıkla manipüle edebilmiştir. Bu manipülasyonu Gregory Jusdanis şu sözlerle açıklar:

Gecikmiş modernleşme, özellikle de Batılı olmayan toplumlarda, sözde doğru yoldan saptığı için değil Batılı prototiplerin asıllarına sadık biçimde çoğaltılması için zorunlu olarak "tamamlanmamış" kalır. İthal edilen modeller Avrupa'daki muadilleri gibi işlev görmezler. [...] Ama çevre ülkeleri Batılı asılları ile yerel gerçeklikler arasındaki uyumsuzluğu yapısal bir yetersizlik olarak içselleştirirler. Modernliğin yokluğu bir kusur olarak görülür. Sonuçta, Batı'yı yakalama yönünde harcanan "eksik" çabaların akabinde yeni bir modernleşme aşamasına geçme çağrıları yapılır. Oysa, ortada bir kusur varsa bu modernliğin olmayışı değil, modernliğin yerel şartlar ihmal edilerek ülkeye sokulmasıdır. (Jusdanis, 2015:14)

Mehmet Âkif, esasen daha sonra Jusdanis'in de saptayacağı bu tür gerçekliklerin farkındadır. Ona göre Kültürel kodlar ihmal edilerek getirilmeye çalışılan her yenilik sakil kalacak ve işlevini yerine getiremeyecektir. Mehmet Âkif "Süleymaniye Kürsüsünde" şiirinde bu durumu şöyle dile getirir:

Mütefekkirleriniz anlamıyorlar sanırım,
Ki çemenzâr-ı terakkide atılmış her adım,
Değişir büsbütün, akvâma, cemâate göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kerre,
Âdetâ mühlik olur; sonra ne var, her millet
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayrı cihet.
Bir de hatırlamıyorlar ki, umûmen beşerin,
Daimâ koştuğu son maksada yükselmek için;
Tutacak silsile akvâma değildir hep bir;
Belki her millet için ancak, o "mahiyet"tir,
Ki kopar kendisinin ruh-u umumisinden.
Şimdi, bir kavmin içinden mütefekkir geçinen
Zümre evvelce bu "mâhiyyet"i takdîr ederek,
Sonra kaç safhası mevcûd ise tenvir ederek,
Çekecek oldu mu önden o ilâhî feneri;
Arkasından da cemâat yürür artık ileri (Ersoy, 1973: 184).

Görüldüğü üzere Mehmet Âkif, Batı'dan alınacak "takviye"nin Osmanlı'nın kültürel kodlarıyla uyumlu bir şekilde uygulanmasını önerir. Aksi takdirde alınacak her yenilik bu kültürel kodun bozulmasına neden olacak ve zaten karmaşık olan "kimlik" meselesi daha da çetrefil bir hal alacaktır. Bu da kuşkusuz ki çözümlenin önünü açarak devletin bekasına onarılamayacak hasarlar verecektir. Mehmet Âkif'in Japon modernleşmesini bu denli takdir etmesinin altında yatan sebep budur. Ayrıca dönemin düşünürlerinden / yazar ve şairlerinden ayıran önemli hususlardan biri Âkif'in yalnız uyarıda bulunması değil, çözüm önerileri de getirmesidir.

Âkif, aynı şiirin devamında tutulacak yolu da gösterir:

O kanaat da şudur: Sırr-ı terakkinizi siz,
Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada taklîd ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini.
Çünkü kaabil değil artık yaşamak bunlarsız;

Çünkü milliyeti yok san'atın, ilmin; yalnız,

İyi hâtırda tutun ettiğim ihtârı demin:

Bütün edvâr-ı terakkiyi yarıp geçmek için,

Kendi "mâhiyyet-i rûhiyye" niz olsun kılavuz.

Çünkü beyhudedir ümmîd-i selâmet onsuz (Ersoy, 1973: 186).

Burada da Mehmet Âkif, Batı'nın bilim alanındaki üstünlüğünü kabul etmek gerektiğini ve hatta sanayi alanında da hızlı adımlar atılması gerektiğini vurgular. Batı'yı taklit etmenin hiçbir fayda sağlamayacağını, aksine zarar vereceğinin altını çizer. Çünkü Batı'yı taklit etmek, kendi kimliğini tahrif etmek demektir. Kimliği bozulmuş bir toplumun da yörüngesi kaybolur ve o selamet ümidi bir anlam ifade edemez. Batı'nın bilim ve sanayideki gelişmeleri, kültürel kodlarla uyumlu bir biçimde içselleştirilip hayata geçirilirse ancak bir selametten söz edilebilir. İşte Âkif'in bu yöntemi uygularken ısrarla vurguladığı nokta da halkın dinî duygularını koruması gerektiğidir. Ona göre Avrupa'nın sömürgeleştirme çabasındaki en büyük hedefi halkı bütünleştiren dinî hissi ortadan kaldırmaktır. Balkan Savaşlarının ardından kaleme aldığı *Hakkın Sesleri*'nde savaşın yarattığı tahribatı sarsıcı bir biçimde ve çok öfkeli bir tonda dile getirirken İslâm'ın çatısı altında kalmanın gerekliliğini şöyle vurgular:

Artık ey millet-i merhume, sabah oldu uyan!

Sana az geldi ezanlar, diye ötsün mü çan?

Ne Araplık, ne de Türklük kalacak aç gözünü!

Dinle Peygamber-i zîşânın ilâhî sözünü!

Türk Arapsız yaşayamaz. Kim ki "yaşar" der, delidir!

Arabın, Türk ise hem sağ gözü, hem sağ elidir.

Veriniz başbaşa; zira sonu hüsrân-ı mübîn

Ne hilâfet kalıyor ortada, billâhi ne din!

"Medeniyyet!" size çoktan beridir dış biliyor;

Evvelâ parçalamak, sonra da yutmak diliyor.

Arnavutlar size ibret olacakken, hâlâ,

Ne bu şûrîde siyâset, ne bu fâsid dâva?

Görmüyor gittiği yanlış yolu, zannım, çoğunuz...

Size rehberlik eden haydudu artık kovunuz!

Bunu benden duyunuz, ben ki evet, Arnavudum...

Başka bir şey diyemem... İşte perişan yurdum!... (Ersoy, 1973: 206).

1912-1913 yılları arasında süren Balkan Savaşlarıyla Osmanlı Devleti, geri dönülemez biçimde kan kaybetmiştir. Bosna-Hersek'in kaybı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit'in Yunanistan'a devredilmesi gibi olaylar ve ardından da Mehmet Âkif'in "Dedemin can ektiği toprak gitti" sözleriyle üzüntüsünü dile getirdiği Arnavutluk'un kaybedilmesiyle isyankâr sesi de yükselir. Bu isyan Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki politikasına karşıdır. Ve tabii politikaya kayıtsız kalan yöneticilere. Mehmet Âkif aynı düşüncüyü *Hatıralar* kitabındaki "Berlin Hatıraları" şiirinde de dile getirecektir. Bu şiir, Mehmet Âkif'in

“Harbiye Nezareti’ne bağlı Teşkilâtı Mahsusa tarafından kurulan bir heyet içerisinde, Birinci Dünya Savaşı’nda Almanlara esir düşen Müslümanları bilinçlendirmek için” Berlin’e gidişindeki gözlemlerini anlatır (Gökçek 2013:59). Burada İngiliz’in ağızından söylediği şu sözler önemlidir:

Ne söyleyip duruyor, görmedin mi İngiliz’i:

“Üzülmeğin, yaşamaktan kesin ümidinizi!

Hakikat ortada, mânâsı var mı evhâmın?

Bilirsiniz ki; Mısır, kâinât-ı İslâmın

O sıksa gövdesi üstünde âdetâ kafası;

Diyâr-ı Hind ise, göğsünde kalb-i hassâsı;

Sizinkiler de, kımıldanmak isteyen koludur.

Biz İngilizler olur hâli önceden müdrik;

O beyne pençeyi taktık, o göğse yerleştik.

O halde bir kolu kalmış ki bizce çullanacak,

Yolundadır işimiz bağladık mı kısıkrak!

Hem öyle zorla değil, çünkü ‘fıkr-i kavmiyyet’

Eder bu gâyeyi teshile pek büyük hizmet.

O tohm-u lâneti baştan saçıp da orta yere,

Arap’la Türk’ü ayırdık mı şöyle bir kerre,

Ne çırpınır kolu artık, ne çırpınır kanadı;

Halifenin de kalır sâde bir sevimli adı!

Donanmamızla verip, sonra, Şarkı velveleye

Birinci hamlede bayrak diker Çanakkaleye;

İkinci hamlede Dâr-ül-hilâfe! der çekeriz!” (Ersoy, 1973:349).

Bu dizeler Mehmet Âkif’in tam da içinde yaşadığı dönemde oryantalist politikayı nasıl doğru ve açıkça okuyabildiğinin de ispatıdır. Osmanlı Devleti’nin Mısır’da yaşadığı sorunların kaynağını -özellikle de İngilizlerin- Hindistan’a rahatça ulaşabilmelerinin bir yolu olarak bu bölgeyi yönetim altına almak istemelerinde görmektedir. Bunun için de başta İngilizler olmak üzere Batılılar, önce bölgenin ekonomik düzenini bozmuşlar ve bölgeyi kendilerine bağımlı hale getirmişlerdir (Kızıltoprak 2010: 28). Aynı düşünceyi Âkif, Bayezit kürsüsünde verdiği birinci vaazda da dile getirir:

Avrupalılar almayı kararlaştırdıkları memleketin ahalisi arasına önce ayrılık sokarlar, senelerce milleti birbiriyle boğuştururlar. Sersem ahali bu şekilde yorgun düştükten sonra gelip çullanırlar. Bugün de işte bize karşı aynı siyaset kullanıldı. Zaten her yerdeki siyasetleri budur. Hindistan’da, daha önce Endülüs’te, sonraları Cezayir’de, İran’da hep böyle yaptılar. Takip ettikleri siyaset hep aynı siyasettir, hiç değişmez. (Ersoy, 2011:402)

Zira meseleye görece uzaktan bakabilen Edward Said’in şu tespiti Âkif’in dizeleriyle ve vaazındaki sözleriyle şaşırtıcı biçimde örtüşür:

Neredeyse tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca, İngilizlerle Fransızların ortak Şark yaklaşımları karmaşık bir sorunsal oluşturmuştu; Lord Salisbury 1881’de durumu şöyle dile getiriyordu: “Sizin göz diktiğiniz bir ülkeye el atmaya niyetlenen sadık bir müttefikiniz... varsa, üç yol tutabilirsiniz. Vazgeçmek, el koymak ya da paylaşmak. Vazgeçmek Fransızları Hindistan yolumuzun ortasına yerleştirmek olurdu. El koymak savaş tehlikesini artırır. Biz de paylaşmaya karar verdik.” (Said, 2017:51).

Mehmet Âkif, bu paylaşımın icrasında kullanılan yöntemin de farkındadır. “Nasrullah Kürsüsünden” başlığını taşıyan ve askere güç vermesi için cephelerde dağıtılan vaazında geçen şu sözler dikkat çekicidir:

Almanya hükümeti haklıydı. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlık vahşetten, Müslümanlarsa vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları; hele müsteşrik denilip de Doğu dillerini, Doğu ilim ve fennini, Doğu ahlâk ve âdetlerini biliyor geçinen adamları mensup oldukları milletin fikirlerini asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar müthiş bir şekilde zehirlemişlerdi ki arada bir anlaşma, barışma oluşturmaya imkân yoktu. (Ersoy, 2011:457)

Edward Said de Mehmet Âkif’in bu tespitini onaylayan bir şekilde şu tespitlerde bulunur:

Şarklının dünyasına anlaşılabilirliğini ve kimliğini veren, Şarklının bu yoldaki çabasının semeresi değil, Batı’nın Şark’ın kimliğini saptamakta kullandığı bütün bir karmaşık bilgisel tahrifler dizisiydi. Böylelikle, kültürel ilişkinin [...] iki temel özelliği bir araya gelir. Şark bilgisi güçten kaynaklandığı için, bir bakıma Şark’ı, Şarklıyı, Şarklının dünyasını yaratır. Cromer ile Balfour’un dilinde Şarklı, (mahkemelerdeki gibi) yargılanan, (ders kitaplarındaki gibi) incelenip tasvir edilen, (okullarda ya da cezaevlerindeki gibi) gözetim altında tutulan, (hayvanbilim kılavuzlarındaki gibi) resmedilen bir şey olarak betimlenir. Bu durumların her birinde dikkat çekici olan, Şarklının egemen çerçevelerde kapsanması, bu çerçevelerce temsil edilmesidir (Said, 2017:50).

Görüldüğü üzere Mehmet Âkif’in tespitleri Avrupa’nın oryantalist politikasını ortaya koyacak açıklıktadır. Âkif ayrıca Avrupa’nın Doğu politikasının yalnız içinde bulunduğu dönem için geçerli olmadığını da farkındadır. Yine “Nasrullah Kürsüsünde” vaazında “Avrupalılar yalnız bugünü, bugünkü hadiseleri seyretmekle kalmazlar. Onlar yarını, gelecek seneyi hatta gelecek asrı, hatta birkaç asır sonunu tahmin etmek, hesap etmek isterler.” der (Ersoy, 2011: 474). Bu sözler de Edward Said’in şu tespitiyle uyumludur: “Şark, sırf sıradan on dokuzuncu yüzyıl Avrupalısının varsaydığı o basmakalıp biçimleriyle ‘Şarklığı’ keşfedildiği için değil, Şark’ın Şarklı kılınabilmesi -yani, Şarklı kılınmışlığa boyun eğmesi- için de Şarklaştırıldı.” (Said, 2017:15). Bu bağlamda, Mehmet Âkif’in kendi tespitlerinden on yıllarca sonra bir araştırma alanına dahil edilerek çözümlenebilecek durumları -kültürel hegemonyayı- bu derece bir açıklıkla görmesi ve ifade etmesi onu oryantalist politika karşısında önemli bir konuma yerleştirir, denebilir. Bu açıdan Âkif yalnızca İslâm birliğini savunan değil, Avrupa’nın sömürgeci faaliyetlerinin farkında olan ve buna direnmeyi öneren bir düşünür olarak da ele alınmalıdır.

3. SONUÇ: Mehmet Âkif’in Ufku

Mehmet Âkif Ersoy, bütün bir şairlik ve düşünürlük hayatı boyunca hemen her yazdığı dönemde siyasi ve kültürel koşullarına dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu tespitler sadece dindar bir düşünürün arzulanacağı gibi bir İslâm birliği kurulması değil aynı zamanda Avrupa’nın Doğu politikasının farkına varılması amacını da taşır. Âkif’in İslâmcılığı bir kimlik krizinde ortaya atılan çözüm önerisinin ötesinde, Avrupa’nın İslâm karşıtı tavrına da bir itiraz niteliği gösterir. Âkif, kendi dinî kimliğini itinayla koruyan Avrupa’nın Osmanlı’daki egemen dini bertaraf etmeye çalışmasını hem bir haksızlık ve saygısızlık hem de dehşete düşüren bir sömürgeleştirme faaliyeti olarak görür. Bunu da, gerek şiirlerinde gerekse de makale ve vaazlarında Afrika’da, Hindistan’da, Tunus ve Cezayir’de yaşananlardan örnekler vererek destekler. Ve daha da önemlisi Mehmet Âkif sadece durum tespiti yapmakla kalmaz, meseleyi etraflıca düşünür ve çözüm önerileri de getirir. Mehmet Âkif’in, içinde yaşadığı, yani bu politikaya bizzat maruz kaldığı bir dönemde,

Edward Said'in sorunsallaştırmasından çok daha önce oryantalist politikayı bu derece açıklıkla çözmüş olması zaten önemli bir durumken bir de çözüm önerileri sunması bir o kadar önemlidir. Dolayısıyla Mehmet Âkif'in, Avrupa'nın emperyalist çabasına direnmiş bir milletin "İstiklâl Marşı" şairi olması bu bakımdan da önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksal, H. (2012). Japon ve Türk Modernleşmelerinin Karşılaştırmalı Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme: Gerçekten 'Japon Mucizesi' vs. 'Türk Usûlü' mü? *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 83-108.
- Çelik, Z. (2020). *Avrupa Şark'ı Bilmez: Eleştirel Bir Söylem (1872-1932)*. İstanbul: Koç.
- Çiğdem, Ahmet (2007). Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. (Ed. Uygur Kocabaşoğlu). İletişim. 68-81.
- Ersoy, M. Â. (1973). *Safahat*. İstanbul: İnkılap ve Aka.
- Ersoy, M. Â. (1987). *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri: (Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad Mecmuaları'nda Çıkan)*. (Haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ve Nuran Abdulkadiroğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Ersoy, M. Â. (2011). *Düzyazılar, Tefsirler, Vaazlar*. (Haz. A. Vahap Akbaş). İstanbul: Beyan.
- Eşref Edip (Fergan) (2011). *Mehmed Âkif: Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*. (Haz. Fahrettin Gün). İstanbul: Beyan.
- Gökçek, F. (2013). *Bir Medeniyetin Şari Mehmet Âkif*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Göle, N. (2007). Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*. (Ed. Uygur Kocabaşoğlu). 56-67. İstanbul: İletişim.
- Jusdanis, G. (2015). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. (Çev: Tuncay Birkan). İstanbul: Metis.
- Kızıltoprak, S. (2010). *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Said, E. W. (2017). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. (Çev: Berna Yıldırım). İstanbul: Metis.
- Tanpınar, A. H. (2017). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh.
- Çatışma Beyanı:** Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişki ve dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
- Destek ve Teşekkür:** Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.
- Etik Kurul Kararı:** Bu makale etik kurul izninden muafır.
- Katkı Oranı:** Makale tek yazarlı olup katkı oranı %100'dür.